

ՍԵՐՄԱՆԱՑԱՆ

Գիտութեան հետզհետէ անոց յաւակնութեան, խոստումներուն նոյնիսկ յաղթանակներուն զուգահեռ, կայ դար մը ուսանելի, նոյն կանոնաւորութեամբ ու բնականութեամբ, կը բուսնին աննախապաշար մտածողը, աննկատ վերլուծողը և պատմաբանի գիտողը, քովն ի վեր նոր ու կրակոտ, նեղ միտ ու կատաղի մտնետիկներու — նոր արժէքներէ — ընկուտ պարզ, անյաւակնոտ հաստատումներ, յաճախ աւայտմէ, անպաշտպանելի, մանաւանդ զբժւար, քանի որ միջիններուն նման, քիւմիական փորձարկութեանց նման փաստելի չեն իրենց արդիւնքներով: Հարիւր տարիէ սադրին մարդկութիւնը չունեցած հոգեղէնից, մարդէն ուրացիմով, ռասիսմը և նիդհակաւարդ: Միշտ հարիւր տարիէ ասդին ազգերու խղճմտանքը — որ հոգեղէնը պիտակող տարագ մըն է հոս և ոչ թէ քաղաքական, բարոյական յղացքներու դրութիւն մը — ըրաւ իր խեղճ, թշուառ ու անփառունակ նահանջը ու մարտնչ առաւ որ ընդարձակութեամբ ոճիր ու բարբարոսութիւն:

Աննախապաշար մտածողը կը դատէ իր սպրուսները, իր ու ուրիշներու հաշոյն, — տուէք այդ ուրիշներուն ձեր ազած աշունները, ամէնէն փառաբանելիներէն աստուպագին, այլուրային, չխենդեանալու համար ստիպուած՝ իր արժեքները իրենց յարգէն կոտորել, այնքան այդ արժէքներուն անուսող գործադրողները կը հերքէ զանոնք: Ան այդ աննախապաշար մտածողը տակաւին կը տառապի հաշոյն աշն յիմարութիւններուն, խարդախութիւններուն որոնք զանազան պիտակներով, կ'ընեն հաշուեւ յարգելու անհամար սերունդներու ձիգով սաղմաւորուած, կերպարանք ճարած, առնուաչն մարդը հպարտ ընող քանի մը կիւսականգուն սրբութիւններուն: Գանի մը հարիւր տարի առաջ պատերազմը, այսինքն մարդերը զանգուածով փողոտներու վայրենութիւնը չէր պարզեր մեր օրերու սառն, մաթեմատիք զարհուրանքը: Աւելի՛ն: Չէր փտաւարիւր արդի իմաստասիրական հեռահաս զաղափարագրութիւնները: Ժանտ, գծախտ, բայց հզօր հրապոյրով գործի մը մէջ գերման գրագէտ մը իր խղճմտանքէն

տնդին ջանքները երբ իր գիրքը նախաբանող հատուածի մը մէջ իր պաշտպանած զաղափարաբանութիւնը կը յորջորջէ «գերման իմաստասիրութիւնը մը»: Այդ Արեւաբայ, Անի-Շ (այդ է գործին անունը) կ'ուրանայ գիտութիւնը, զայն եղածին, մեռածին արձանագրութիւնը յայտարարելով ու կը փառարանէ ըլլալը (werden), զաղափարներուն լինելութիւնը (devenir) որ մարդն է, ամբողջական: Այսինքն անոր արեան բոյր խակ ու հաստ մղումներուն հանգէտը: Այսինքն քանի մը քիւմի դարերու շքեղ, անծպիտ վայրագ կենդանին որ իր ոտքերէն երկուքը ձեռքի վերածելու իր բախտը զեռ չէ արժեւորած հաւանաբար ու կը թափառի անտառէ անտառ, որս ու որսորդ: Գերման իմաստասիրութիւն, սա այնքան հաստ ու նախնական վերագրմը դէպի անտառներու անասուններու մարդկութիւնը:

Հեռագապագութիւն: Որ օրակարգ է դարձեալ, միշտ այդ գրական, արեան համակիր վարդապետութեանց հետեւորդներուն համար: Մեռցնելը՝ մէկ ստորագիւն յաղապատմութիւնքին: Մեռնելը: — ան ալ ուրիշ վկայական, ուրիշ վկայութիւն: Աննախապաշար մտածողին համար երեւոյթները նոր չեն անշուշտ: Մայրաքաղաքի ժամանակներու արձանագրութիւնն են անոնք: Նորը, սա ողբերգութեան մէջ, դարձեալ չէ գոյութիւնը՝ նման վարդապետութիւններու դարբիններուն: Իբլքութիւն, առանձնութեան փոշոկներալ աշտարակին կատարին, գերման ուրիշ մտածող մը, մտածողներու ամբողջ փաղաք մը անհանկար չեն երբ իրենց զորքի կուտան արդէն ներքէն որդնոտած, հազիւ կենալու կարող քաղաքակրթութեան մը բոլոր դարպասներուն, — կրօնք, արուեստ, մշակոյթ, պատմութիւն, ազգային փառքեր ու շարունակելը ձեզմէ: Շօթեհաւուէր, Նիցշէ: Աւելի՛ վերջը Շրէնգելըս Բայց ինչ որ կը մնայ անհանկար չէ, այդ մարդոց թուղթերով սնող ու անոնց քովանդակութիւնը կեանքի վերափոխող տրամադրութիւնն է ամբոխներուն: Հերոս մարդը որ միջին ուժերէ վաքուած ձգեց իր ներկարարի զոգնոցն ու զոյլն ու վրձինը, ու ելաւ ճամբայ, աշխարհին տալու առնուաչն հազարամերու ձիւրով նոր կարգ, նոր մշակոյթ: — Ապահովաբար, գէթ իբլ մտադրութիւն կերոս մըն էր գերման իմաստ

տասնութնինն զրահաչուք դուրս պոռթ-
կացող այդ կիսաստուածը: Բայց, կը կըրճ-
նեմ, ինչ որ կը մնայ անհասկնալի ատրկա-
կարելիութիւնն է այդ հէջրաթը այդպէս
մարսող միլիոններուն: Անմ տար անուշը
մահնեմուն, ներկարարին չափնայինպէս
անմիտ բայց յիմարութեամբ սպառնալէն,
որոնք կայսրութիւններ ձեռքին առապել-
եան կտաւէն ու իրենց երազները քաւեցին
գլխիվայր խաչուելով: Հերոսները: Զորս
կը տեսներք մենք մահուան դաշտերէն առ-
գին, պարզ կեանքի դանձաւան խորշանէն
Առանց արեան ու ռուսթիբու: Առ առանյ-
իմաստասկական ուսմբերու: Մեր օրերու
քաղաքակրթութիւնը որուն քաղաղրիչնե-
րը հուգան առաւելագանց չափով մը տար-
բաւումութենէն, հազիւ հազ կը տառապի
անոնց, այդ հերոսներուն պահասովը, քանի
օր հոգին չափով անօթները, թիւունբը
(acide) մատչելի չեն գանգուածներուն: Գա-
տերազմը յաւակնեցաւ տալ այդ գործիք-
ներէն: Մահը արհամարհող սերունդներ,
մահուան գաշտերու վրայ, եղան յուզիչ ու
սրտառուչ, մեծ: Բայց չեղան այդ մեծուա-
թիւնը, գեղեցկութիւնը, մահէն ապգին,
կեանքին գաշտերուն ձւր Թ. Գարուն չեղող
տափափաղութիւնը, գետնաքարէ ժայռապաշ-
տութիւնը կայ ու կը մնայ տիրական:

— Պարտութիւնը, ուրեմն, հոգիքին: Ուրուն ահլզարը կը գործուի մեր օրերէն շատ վարեքը: Այդ պարտութիւնը գոտեցին կին կարգերու մեղամաղծոտ ապագանիւնը, երբ, մէկուեւէս դար առաջ, Աստուծոյ ազաւոր մէկ առաւան: տեսնեմ որ դարանիստ ամբութիւններ — բարբերէ, հաւատքներ, մշակութիւններ — կը տատանէին անվարտի մարդոց գորհէն զարգումը ու կը տխրաւնային արեան ու կրկին մրիկիւնի զմայուածք, տուեց բառին իր կին առումը: Պատմութիւն պիտի չընենք: Դիտել կողմով որ ոգին որ կը մզէ մարդերը միտաւելի հզօր, զերգաւանց միջոցներու, հանքէն վրայ կը գործը յաղթաւոր պսակելու համար, իր էութեան մէջ շատ չի տարբերի: Գարուկէս առաջնաւոր ոգիէն: Եփեսոսի-հայի քաղաքացիներու ինչպէս սիրեցին զայն անուանել անդիտակ իշխանութիւնները: ու առաջնաւոր ճերմակաւոր ինչպէս գեւերէն կ'անուանուէր երկրորդ մեծ պատերազմի ճարտարագետը, կը հաւատարմի:

Ի՞նչ կը ծառայէին մարդկութեան, թուալինը վերստին բանալով գտնե՞րք աւերակեալ տաճարներուն որպէսզի հաստատուէր ուղղափառ պաշտամունքը, երկրորդը՝ վերստին արձակելով կապանքները, դաշնագրերն ունեն իր սողողուորդի ճողիին վրայ տաժուկարան, որպէսզի մարդկութիւնը մղուէր նորանոր միջոցներու, այդ ճողիին քննելով, մօրը նուաճելու, անոր զանգազուկներէն դժգոհ. և. Ողբերգականը այս ամէնուն մէջ գոյութիւնը չէր այդ բախտասխան գիրքերուն, այլ զանոնք կարելի ընող մարդ զոց մակաղամտութիւնը. Այլ իր նմանը ըզկտելու արարքը օրինաւորելու, սրբազրելու, սրբագործելու փոյթը մարդկային արդետին որ անսպասաւ լիքնեմով պիտի վազէ այդ դրօշներուն ներքեւ Օ՛, անհուն տրտմութիւնը պարտաւանդներէն Անշուշտ Բայց կ'աւելցնեմ, անհուն փոքրութիւնը յաւթականներուն Բաւորք գարու մէջ երկու անգամ ընդարձակութեամբ պատմեալով մեր չափաբերօղ Ողին ոճիր է նոյնացնել այն միւս օկոյր, բայց ազնուական ալ ձգտումին որ նոխսպատմական անտառներէն իր խանձարուրը կը բանայ ու կը քալէ բիւր բիւր գրքերու խաւանքի սուարկաներուն ընդմէջէն, հաննելու համար սեմին այնպիսի ժամանակներու ուր իրար հանդարձելու համար չունէր գոյութեան ոչ մէկ արգելք. Հազար տարի առաջ, յաղթական զօրավար մը քիչ անգամ կը մորթէր մատանկերն աւ կիներէն Բանաւորքը զարու մէջ անպատիժ գործելու արտօնուած մարգերը կ'այլելէն կիներն աւ մատանկերը, զանոնք մարագներու մէջ թխմելէ վերջ, Այլ սողները գրունելէ երեսուն տարի առաջ, այդ հերոսութիւնը մենք մեծաշնորհը կը նկատէինք կարող մը սողողուորդներու արոնք Ասիան բերելէ էին կին մշակոյթներու վառարանին ու չէին կրնար իրենց տափառ տաններուն մղուները հակակռելու Ի վերջոյ, թուրք զգայնութիւնը արագու միայն հտուն աւ հեշտակցող չէր ուրացած իր բերան բաւիղներուն մէջ, քանի որ այնքան մօտիկն էր զարերուն ուր ձիրքու թումբին առկ եփուած միւր իրենց ազգային հերագուրը կը կազմէր Գիտէինք այս ամէնը աւ կը միւր թարմէնք որ գերմաններուն էն հեռու յախնիքներն աւ տարբեր չէին ապրած, բայց իրենց զաւկները եւրոպական արեմտեան

եան — մշակոյթին ամէնէն աշխուական ճարտարապետները եղած էին, քսաներորդ դարուն։ Ու հարկ կայ յիշեցնելու հոս որ, միշտ այս տողերը գրուելէն երկու երեք տարի առաջ, մարդեր եփելու ախորժակները աւելի քան ի զօրու գտանք մենք սակայն ժողովուրդի մը երկտասարդութեան, մտաւորականութեան, սպայութեան և զօրավարութեան համախառնուող հեշտանքին մէջ։ Գերմաները թուրքերուն մարազները վերածել էին մահուան ընդարձակ պալատներու և անոնց գործածած խուիւրն ու քարիւղին տեղ հնարած էին նորագոյն կաշերը . . . Խորհեցէք այս ամէնուն ու գոցեցէք ձեր հոգիին աչքերը։

Շրջանն է պարտութեան բարոյական յղացմանուն, այս անգամ անկախ՝ օճերէն կամ գլխախնձ ախորժակներէն։ Տասնեւորորդ դարուն ասպետը, իր տղան, իր աւատապետը կոչուր ընելու, ընդունելու արարքները չէին ոսկեղօծել։ Այդ կոչուր՝ անունը մարմնիդէն գրութեան արտաքինացումն էր, ու հազիւ կը խռովէր հոգիին գրութիւնը։ Այսօր Մեր քաղաքակրթութիւնը պատկերն է հակա աննիթթութեան մը։ Ոչ միայն պատուած ենք բարոյական յղացքները մեր խղճմանքէն, այլ մանաւանդ կը հպարտանանք այդ կործանումը, քանզումը փոխակերպելով նոր քաղաքակրթութեան մը։ Մարդ սպաննելու այնքան պարզ, հաստ, նախնական մեր հակումները կը սիրենք զգեստաւորել անկէ ճարուած վկայականներով։ Զինուորական պարտաւորի ծառայութիւնը մէկն է մեր ամենէն ահաւոր յիմարութիւններէն։ Դուք գիտէք թէ ինչ գեղեցիկ բառեր, տարապանքներ այսօր պատրաստ են, ոսկեգիր ու չքեղ, այդ անասնութիւնը բարձրագոյն առաքինութեան մը փոխակերպող։ Դուք թերեւ չէք գիտեր թէ անոր հեղինակը աւազակ գերութան թագաւոր մըն էր որ իր կողպպուտները մարտելու մէջ անհանգիստ չըլլալու համար մտածել էր այդ հայրենասիրական ծառայութիւնը (ԺԼ. գար)։ Աւելին։ Այդ յղացքը (հայրենիքին ծառայելու) պատենալ մի գաղտնիք ունի ինքզինքը բեղմնաւորելն առաջ հերոսական մահուամբ, այսինքն ուրիշին կինն ու տղան սպաննելու, տունն ու տեղը մոխիր դարձնելու արարքներու լուսապսակումը իրրեւ, խաղա-

ղութեան անդատաններուն վրայ (զպրոցները, զօրանոցները, մարզադաշտերը, քիմիական մուկ բաղադրութեանց աշխատանոցները) գրուած էին զանազա, խնամաւ աճումի։ Ըսի, մեր քաղաքակրթութիւնը, մերձաւոր պապգայի մը մէջ պիտի որակուի գերագոյն յիմարութիւն մը ինչպէս, քանի որ կազմակերպած է զինուորական ներկայ գրութիւնը որուն հետեանքով մարդ կենդանիին ամէնէն առոյգ, կենսաւետ, մանաւանդ ստեղծագործ վարուցք, անոր բրտաարգութիւնը կը վատնուի անասնական, հիմնովին անբան(աւոր) մարդանքներու որոնք, ինչպէս գիտել տուի քիչ վերը, իրենց վերջնական լուծումին մէջ ուրիշ բան չեն եթէ ոչ միշտ ուրիշին հացը առնել ու հողը իւրացնել։ Մեր գիտութիւնը մենք գործածեցինք զտնելու եղանակներ որոնք աւելի արագ, աւելի կատարելաւ, աւելի ազատ ընէին այդ սպաննելու արարքները։ Մեր իմաստութիւնը ուղեց որ իր հացին համար հազիւ ժուռ ունեցող ժողովուրդները ապրիցնէին զինուորական պիտուէներ որպէսզի զօրանոցներու ներսը բոյնի դբուած մարդեր յղփանան, խուլին բանուորներու պղծիւններէն իրենց հացը, պարտութեան համար բարձրատիճան զինուորականութեան ախորժակները, վազէր քրտինքը աշխատաւորին ճակտէն, որպէսզի այդ գինով ստեղծուին նոր միջոցներ, քանզումը գործիքները ցարկ անանթ կատարելութեան, ուժին առաջնորդող, ու ծնին կախարդական այն առարկաները որոնց պատուաւոր կողերէն խուժէր մահը, աներեւակայելի արագութեամբ, խեղճ ու պատառ մարդը վրայ, ու, քանի մը երկվայրկեանի մէջ շէն ապաւտ մը վերածել փոշի, ոսկեհարմանդ, ծխածանեւ աւազի, փողովուրդաներու սա նորաստարա խնդութիւնը մի բաղադատէ հին կիրքին, մուլցքին, բարբարոսութեան, որ անմիջ, անկախ երևոյթ է երբ դրուի մտաւոր մահուան նոր ճարտարապետութեան։ Հին հասկացողութեան մէջ, զինուորը, այսինքն մահուան գործիքը, կը մնար մօտիկ, հաստարիւմ իր թելադրանքին, կերպով մը ընդհանր ու հասկնալի։ Սպարապետը, այսինքն սպանդին զեկալով ուղեղը, քիչ անգամ կը բարձրանար իր այդ գերէն վեր չուսապսակներու փառքին։ Հրանութեան, նոր ժամանակներու մեծ գորա-

վարենք մարդկային են իրենց առաքելունը՝ թխններով։ Հարկը տարիէն պակաս ժամանակի մը մէջ, ԵՐԵՎԱՆԻ կը գտնենք բացարձակ։ Ստեղծուած է առանձին գիտութիւն մը, մահուան գիտութիւնը, զայն տալու եղանակներուն մէջ սահմանափակուած ամբողջական, բայց անհարմար մանաւանդ անոր համար օր կ'ապրի ինքը իրով։ Անոր մասնագէտները, — սպայակոյտներու, զինուորական վարժարանի ուսուցչութեան հեղինակաւոր գլուխները մեր քաղաքակրթութեան մէջ կը գրաւեն այլագէտ շքեղ ու անբայատրելի փառապաշակներ։ Բանակներ վարելու արտօքը գերազանց արժանիքն է այդ մշակոյթին։ Նոր ազնուականութեան համար այդ առաքելութիւնը գերազանց բարիքն է մարդէ մը սպասելի։ Աւելին, Բոլորովին նոր, նորագոյն յիւսցըք, ամբողջական պոստերազմին։ Այսինքն՝ ութսուն ժողովուրդներու գերմաններու տասնամիայ միակուոր աշխատանք՝ որպէսզի գործադրուի ամբողջական սպանդը։ Ու պատերազմը չհաղթող ժողովուրդ մը, այդ իսկ փաստով ինքզինքը հռչակէ գերազանց, ընտրեալ ժողովուրդ որ արտոնուէր աշխարհ վարելու։ Երկու մեծ պատերազմներու միջև ի՛նչ ծանր բաւեր չգործածուեցան արեւմտեան մշակոյթներու ամէնէն յարգուածներուն ճակատները խարանդ։ Նեկրոսը (սեւամորթ) պիտի չմոռցուի, Ֆրանսական ժողովուրդը որաւոր, ու ծերացածը՝ անգլիացիները պիտակող, Գերման մտածողութիւնը, իր երիտասարդութեան մէջ մահուան արտօնակները սուր պահելու համար այսքան անհեթեթ տարազներ երբ կը գործածէր, մարդկութիւնը խորապէս անարգող, ազգերը, իրենց շուրջ անկարողութեան մէջ, աղէտը գիտաւորելու համար սպառնցել իրենց վերջին հէնքերը, բարոյական յանձնառութիւնները։ Դիտեցէք Սանճազին նուէրը թուրքերուն ու գոգնեցէք դարձեալ ձեր հոգիին աչքերը, սա ամօթանքներուն վրայ։

Պարտութիւնը, մահաւանդ իմացականութեան որ աւելի ընդհանուր հպարտութիւն մըն էր։ Որուն հիացելի, առջին մէջ է որ քացուեցան դռները նոր ժամանակներու։ Ձոր ազատապրելու համար մարդը տուած ամէնէն ազնուական զոհերը, իր մարդակերպուն կերպարանքներուն մէջ ինչե՛ր, ինչե՛ր յաւակնեցաւ իրագործել անի-

կա։ Անիկա պիտի դարձանէր հոգն ու հոգին, առաջինին խօթութիւնները, նուազումները գիտաւորելով իրմէն բխած նոր գիտութիւններով, սրբագրելով տարրերուն անբնական, անբաւարար բաշխումը որպէսզի արտերը դառնային աւելի բարեբեր, հանքերը տային աւելի դիւրաւ ու աւելի առատ։ Անիկա պիտի ըլլար ճշուն՝ հոգին ալ ձեռնելու, ասոր խօթութիւնները, տըկարացումները վերածելու համար անտառանական իրողութիւններու։ Անապատները, այդ իմացականութեան շնորհիւ կ'ըլլան շքեղափառ ապատներ։ Կը նուաճուին միւլջոն ու ժամանակը, անընդունելի արագութիւններուն գրոհով։ Ու . . . այդ շարքին, մարդ մորթելու արարքը, անանական, նախնական ու բուսականութեամբ, այդ իմացականութեամբ միշտմտութեամբ, պաշտպանութեամբ, կը դառնայ քաղաքակրթական բարձրագոյն արժէք։ Որքան արտուած, խեղճ՝ սա նահանջը միտքին։ Կայ հարկերի մօտ տարի որ կը շարունակուի այդ նահանջը, իրարմէ անտար պատերազմներու շղթային ընդմիջէն։ Ու անուր սփռնութիւնը իմաստուններուն, որպէսզի այդ նահանջին ճարտին փառքի մագաղաթները Որքան գրութիւններ, ամէնէն հեղինակաւոր մարդոց կողմէ պաշտպանուած, որոնց բոլորին յատուկ կայէրի ու Աբելի հէքիթին նախնական խորհուրդէն դուրս՝ ոչինչ։ Բարեւուն՝ իրար կործանող քաղաքակրթութիւններուն։ Պարտութիւն։ Այսքան կ'ըլլար։

Ու յաղթանակը .

Որ կ'աւետուի

— Պարտութեամբ ճիւղին։

* * *

Երբ այս տողերը կը գրուին, աշխարհ հազու թէ կը թուի հասկցած ըլլար չարաշուք կշիւը, արժէքը այդ յաղթանակին, մանաւանդ այդ պարտութեան որոնք հիւլէինը չեն ապահովարար, այլ ամբողջ մարդկութեան, ասոր ճակատագրին մէջ առաջին անգամ փորձուած ընդարձակ խրախուսք, ժամանակին հետ յատկուելու սահմանուած։ Չարիքին ուժերը կոտորած են բոլոր արգելքները։ Հիւլէին պարտուած է, մարտի գաշտին վրայ քառորդ միլիոն մարդերու փոշիացումովը ու քաղաքի մը անհետացմամբ երկրի երեսէն։

Ու կը խորհիմ

— Մարդկութիւնը, չըսելու համար կեանքը՝ կրունկին տակն է ինկած ոչ միայն այսօրուան բախտաւոր յաղթականին, այլև, ամենայն հաւանականութիւնով մահուան, յառաջիկաներու բոլոր կարելի յաղթականներուն որոք, այսօր անկարող իւրենց իմացականութիւնը իրագործել հրւշիկ ջախջախող միտքերուն չափերովը, վաղը, վաղերու անընհատ շարքի մը մէջ պիտի գլխաւոր ընեն ուրիշ ուժերու, աւելի խնամաւոր քան հրւշիկ զգեստողները, իմացականութիւնը, իր կարգին թերեւս աւելի զարհուրելի գրութիւն մըն է հրւշական խորհուրդին։ Ու այդ իմացականութիւնը իմած է կրկն բզկտելու այդ խորհուրդը, բանալով նոր զարաշրջանը։ Կանկածեցան որ հրւշիկ զգեստող ուժը իր շատ քնջին մէկ կոտորանքովը բաւ էր եղած իր յաղթանակը իրագործելու։ Վաղը այդ իմացականութիւնը պիտի ճարէ ուրիշ ալ միջոցներ, պակաս ձգուածն ալ կրկն բերելու, որպէս զի քանի մը երկվայրկեանի մէջ քաղաքներ, երկրամասեր սրբօրին քարտէսին երեսէն։ Ու այս ամէնը, տեղն է ըսելու, «սկիզբն է երկանց»։ Հարուածը որ կը ըսպատանք մարդկութեան, դեռ կը մնայ անծանօթ, իր հաւանական հետեանքներով, ինչու՞ չմտածել օրուան երբ կադինի ծաւալով նոր տարր մը պիտի ըլլայ բաւ, փոխակերպելու օրինակի համար մեր մթնոլորտին բաղադրութիւնը, ասոր թթուածինի անհուն մթերքը բոցավառելով, կրակի փոխելով անոր ազօթը, քանի որ գիտենք որ այս մարմինին ալ հրւշիկները, իրեն զըսպատանք կրականութիւն տակեղբերքեր, կը լողան մեր շուրջը, մեր մէջը, իրաւ՝ այսօր անհիշատ, բայց վաղը՝ կախարդի մը գաւազանիկին ներքեւ ընդունակ խորտակելու իրենց բոլոր կապանքները, արձակելու համար իրենց անհուն ընդերքներուն խորը քունի մտած լեռները ուժերուն։ Հէքիսթ էր ասիկա, մինչեւ երէկ։ Ու գտանք որ այսօր գեր իրականութիւնն է ան։

Ու, մինչ մէկ կողմէն, իմացականութիւնը կ'ընէ իր կարելին, մօտեցալու աս թաքուն ուժերուն պարն, միւս կողմէն, գրեթէ ոչ ոք որ անբաղաճառայ կ'ուժերու ուրիշ գրութեան մը, ան՝ զոր սովորական լեզուն հոգի կ'անուանէ։ Այս սողորը չեն

յաւանկերի ուսման մը առաջարկել այդ ուժին։ Բայց անոնց հեղինակը հանդիսորեն ինքզինքը կը զգայ արտօնուած մտածելու նոր հէքիսթներու, միշտ անբաղաճառայ այդ ուժին պարունակէն։ Ո՞վ էր Յեսթեր հիւլէն։ Բայց կը կանգնած էին թէ անոր ներսը տիեզերական ժամանակար գրութիւններ զսպուած կ'սպրէին, յարեւ նման անոնց որոնք միւր տեսանելի տիեզերքին տառածան կը յօրինեն... Անցան գարիբը։ Ու մենք տեսանք հիւլէին գրութեան արդիւնքները կոնէէ։ Ինչու՞ չյաւանկերք տեսնել հոգիին որուն ներսը ուրիշ տիեզերքներ, ուրիշ գրութիւններ իրենց ճակատագրիները ընդգրկող, պարագրիող, պահպանող արձակելիութիւններ, ուրիշ անհունական արդիւնքներու հանգէտներ չըլլային փորձելի, այս անգամ ձեր հաշտայն, առանց ամբողջական հզօր հասարակագիտութեան միլիտաններուն, պարզ ձեր ներսի վկայութեամբը։ Դիտութիւնը սահման, անուշ է ճարած հրւշիկին։ Արդի Ֆիդիլը կատարած է այդ դործը, որոշ պարզիկտութեամբ։ Անշուշտ նոր աստուածութեան մը կարիք չի կայ, ընդգրկելու, արձակելու համար հոգիին ճակատագրի։ Ունիք ձեր ձեռքին տակ արամագրելի պարզագոյն միջոցը։ Մէկ րոպէ բարի եղէք արձակելու ձեր միտքը — որ համազօր է թերեւ հրւշիկան ուժին — միջոցն ի վեր ու միջոցն ի վար։ Ինչ անտարազիկ արագութեամբ մը այդ անհետ հիւլէն, այդ անմտե օլաքը, ձեր միտքը ծակէ ու անցնի պիտի տիեզերքներու բոլոր թանձրութիւններն ու անգայտութիւնները, պիտի ընէ չըջանք անպարագիծ, անպարագիծ երկինքներու ու պիտի դառնայ ետ, գէպի ձեր ներսը, հանգչելու ձեր ուղեղին վրանին տակ։ Ո՛չ ոք՝ որ կապածի համարական ձգել սա իրողութիւնները։ Ահա հրաշքը ուրեմն, այնքան իրաւ, այնքան մարդկային նոյն ստան որքան փաստը հրւշական ուժերին որ եկաւ, իր գաղափարին մէկ թեկիլը չարժեկով, ակնթարթի մէջ աներեւոյթ ընելու չէն ռստան մը, իր բոլոր բնականներով։

Ձեռք տար ընթացք, պատմա-քաղաքական (ինչպէս հեշտագիտ կը գրեն գիւսանագէտները) աշխարհին վրայ, աշխարհապան գուշակութիւններուն որոնք կը բխին հրւշիկով բանտուած ուժերուն ազատագրու-

մէն։ Մէկզի բարոյական մտահոգութիւններուն անձերը, ու մշտնաշարժ պարտուած ժողովուրդներուն, առաջին գիծի կուգան ապագայ կերպարանքները հողերուն ու ջուրներուն որոնց փոփոխութիւնները արժեքին այնքան արիւններ։ Արդէն կասկածի տակ ինչ ապագիտական արժէքները դարձաւոր դերքերուն։ Մոփերու բանալինը — նեղուցները — չիմակուրնէ գրիթէ անկշիւ։ Հսկայական տորոյղները՝ ցուցադրութեան մօտ բան մը։ Միծաղելի՝ մեծ բանականութեան գիւցաղներգութիւնը։ Նոր չըջնա մը կ'ընէ սկիզբ մարդկութեան քաղաքակրթական, ընկերային, նոյնիսկ բարոյական ճակատագրիները հրամայող ու պարտադրող ձայներուն մէջ։ Ու մտնաւանդ ահաւոր հեռագլուխները կըրծանման ուժերու կայսրութեան։ Մարդը բերաւոր դարերու վրէժն է որ կը պատահարաւոր առնէ խուլ, անկարեկից տիեզերք մը մէջ կտորէն, մեր խեղճակ երկրագունտէն որուն օրերը կը թռին ըլլալ համբուած։ Բայց գաւաթը (rouleau) բանալ այդ գալիքներուն լաւ է ձգել իմարտասէր-ընկերաբան — քիմիայէ մարդոց։

Իմ պղտիկ փափա՛ք՝ հիւշական ուռմբին արթնցուցած քաղաքական ու իմացական հակադէմութիւնները զեկաժարել գէպի մեր բարոյական ճիգերէր որուն գոյուձիւնը քստին մը նորութիւն՝ կասկածի տակ ձգելը, այսօր ընդունելու հակիրճ ոչ աստուածաբանութիւն ոչ ալ ածան մարդակեդրոն բարոյախօսութիւն ընել պիտի նշանակէր։ Անտես մարմինի մը ծոցը ծուարած սա ուժերուն կայսրութիւնը գիտ կ'արտօնէ մտածել հանգիտութեամբ։ Մէկը որ 1880ին, Մոսկուա, Պուլիպին ծննդեան հարիւրամեակը տօնաւորող հանդիսութեանց ներկայ է եղած, կը պատմէ թէ ինչ անուան յուզումներու ծնունդ է տուած բեմին վրայ խօսելու համար իր թեւ առաջ երկաթող Տասթայովսկին։ Խօգտին, նուր, արդէն մահաւամբ կալանաւոր։ Այդ մէկը նրբին դիտողութիւններու մարդը չէր։ Անիկա կը խօսի անհուն, հիւշական այն բուռնութենէ, որ մէկէն ծնաւ ռուս վիպասանին պատկերէն, բեմին վրայ այդպէս ստեղծուած մօտ։ Ու կը խօսի դարձաւոր իր ներքին մէկ վկայութենէն որուն համեմատ անիկա վստահ էր թէ հոգ միլիոնի համեմող մարդերը, անդիմադրելի կերպով պիտի ընդգրկուէին

խօսողին մէկ շարժումով, իսկ գէպի գրողը երկինքներուն ու դժոխքներուն, եթէ կախարդական վիպողը հրամայէր ասիկա։ Այդ վկայութիւնը, գրական հմայք մը չի լուսաւորեր միայն, այլ և կը պատմէ ահա հոգեկան տիեզերքէն որմէ մասնիկ մըն էր անպայման այդ դիւային վիպասանը։ Պատմումին ամենէն խորունկն ու մութ կողմը՝ Տասթայովսկին, այսինքն անոր հոգիին հիւլեհէն (ներքեցէք այս գէշ բառին) արձակուած ուժին պայծառութիւնը։ Գիտութիւն մը չի կայ այսօր այդ անհունները սեւեւելի, առնուազն փոքր մասով մը խորագիտելի ընծայող, Գորոշ մը հիւլէ մը ուժ էր բաշխելի միլիոնին ու տկարանալու տեղ կը զօրանայ, երկինքները գրաւելու չափ։ Բայց կայ գիտութիւնը այդ անհունները նոր տառապանքներու, մշտնաշարժ չփոխակերպող։ Մեր պապերը անդիտակ էին հիւլէն, բնախօսական ինչպէս հոգեբանական մարդերուն վրայ։ Բայց անոնց հոգիներուն խորը, գործը շարունակ ապրեցան այդ անհունները, որոնցմով գիմաւորեցին չարիքին տիեզերքները, իմ տղու ցաւերու մայրս կը անանէր այդ խոստովութենէն պատգամներ։ Ըսի այդ պատգամներուն, բարի աչքը, փափաքը, գէ՛մ կ'ուզար ծով մը շարքերու։ Կաթիլ մը գութ, միշտ ըստ այդ պատգամներուն, բաւ էր լեռները հալեցնելու զապառութիւններուն։ Ու իմ մայրը կը խօսէր Յիսուսին որուն մէկ բառը մեռելները ետ կը բերէր, վարի աշխարհէն, տրեւի աշխարհին։ Հանգիտութիւնը, այսպէս հոգիին և նիւթին հիւլէները զուգակողով, միտքի խաղ մը չէ սա սողներուն։ Մեր անգէտութիւնը հոգեղէն տիեզերքէն հաւատարէ միւսին գոր կը ջանանք դարմանել մեր միջոցներով։

Ու գառնութիւնը, ըլլալ ստիպուած վերադառնալու խեղճ ու պատառ երկստանին, — իր կարգին խորունկ որքան անբոյժ առեղծուած, միլիոնաւոր հիւլէներու քաղմակերպեալ գրութիւն մը լնչպէս որ, ահա, Կան բիւրաւոր դարեր, կը ջանայ գործածել, սրցնել խեղճին սըւքը զինքը չըջապատող հաւաւոր գորտնիքներուն կենդանեքն քանի մը փշուր բաժնիքներու։ Ինչ որ գառնութիւն գառնութեանց, գիտնալ թէ ինչ յոսահաւանեցուցիչ անհունութիւններ կը սպասեն իրենց կարգին բացալու, քակ-

ռւելու, արձակուելու: Անշուշտ տարազի ինկած էր անհուններուն տառման, գեռ Պէլզ Բասգալի օրերէն: Տարբերութիւն մը առկային Բասգալին անհունները կը յաճգեին, ըսել կ'ուզեմ կը փակուէին իրենց իրենց վրայ, քանի որ ունէին իրենց բխումի ակունքները: Մեր օրերու անհունները ոչ կը բխին ոչ ալ կը յանգին: Մենք մեզ կը կարծենք գտնել անոնց ներսը, ինչպէս կաթիլն է ովկիանին մէջը: Ու այս յանգումի պակասն է որ մեզ ըրած է շատ աւելի սև, մեր յուսահատութեան խորը, քան մեզ քանի մը դարով կանխողները: Հազար տարի առաջ մեր հոգին աւելի մօտ էր մեր մարմինին: Բացէք սա պարզ թուող հաւաստումը ու պիտի զգաք թէ ինչ անորոպելի նոյն կանք է մեր նոր քաղաքակրթութիւնը որուն ճարտարապետները ամէն տարի կտոր մը աւելի կը բշկտնեն անոր գծուար, այնքան սուղ ճարուած չէնք: Հազար տարի առաջ քաղաքակիրթ ժողովուրդներու գաշնակցութիւն մը պիտի տառապէր անմիջ ժողովուրդներ գահին ժողովուրդներու վայելքին ծախելու առնել: Այսօր Հիւլէին տիրական ազգերը զազան ժողովուրդներու կը լքեն ցրիւ հօտեր, որոնց մեզքը անօգուտ ըլլալն էր տիրականներու շահերուն: Այսօր մեր Բիւտը հիմնովին կ'անդամալուստ մեր հոգին: Անշուշտ ասիկա չի նշանակեր թէ կործանած են երկինքը, երկիրը, նուաճուած է մահը, ու զորոնք կը սպառնայ անմահութեան կայքերուն, — բոլորը երէկ իրաւ ապրումները, այսօր իրենց մարգարիտներէն պարպուած խեղդներու նման, նետուած տղոց ոտքերուն: Գէթ հարիւր տարի, այս խաղը, իր ահաւոր լրբութեամբ: Այլքէ անցուցէք 1850էն առկին ծանր բախումները ազգերուն ու գտէք թէ ինչ պարսկութիւն, թանձրամտութիւն, գիւղացիութիւն, մանաւանդ անխելութիւն տուին անոնց ազգակ ու կերպարանք: Օ՛, ահաւոր կեղծիքը այս խօթութիւնները ոսկեզօծ բառերու թեւերով մատուցանելու ամբողջներուն: Օ՛, չնակն խորամանկութիւնը ուրիշներու խաղերը իրացնելու արարքը պարսկելու իմաստութեան ոսկեհաւ մազազաթներով... Բայց ռուս մը ճամբայ մըն է, զէպի անասնութիւնները ու զէպի անծանօթը: 1945, Յուլիս 26էն առդին, մեր հաստ, անաւոր վստահութիւնները զազ-

րած են իրենց գերէն: Գիւտ մը ալխարհը նետած է կրակոյին տակը խուս մը մարդոց:

Անշուշտ, միամտութիւն պիտի ըլլար դառնալ երկինք, ու հոն փոխադրել փորձել մարդակերպը, մարդակերպուն մեր իմաստութեան այնքան ճիշդ, այնքան թշուառ ապահովութիւնը, երբ մեր աշուքներուն առջև կը փռուի պատկերը, այդ երկինքին մէջ փռուրին վրայէն գազանիքը վարագոյրին մէջ թխթխ նահանջողը գարձած տեսաւ նեղի: Ուրիշ, Բայց ամբառութիւնը վերացելիք վարագոյրներուն: Հիմա գէթ արտօնուած ենք կասկածելու կիանքի, իմաստութեան, չէնք ռուրի զրուսթիւններու, որոնք ով վրտէն ինչ խելացիոր գանազանութիւններով, կը ինչովուրէն կայանէ կայան, մարտակէ մուրակ, տիեզերքէ տիեզերք:

Ու բարի եղէք, սա տարապիներուն մէջ, կռուել ինչ որ իմացալիսմութիւն կ'անուանենք, այսօր: Ու բարի եղէք, դարձաւ այդ տարապիներուն ջալքին տակ, արժեւորել ինչ որ հոգի կ'անուանենք: Եթէ զրուսթիւնը կը քանդէ հիւլէն, հին յաւակնութիւնները, պիտի չընէր ատրկա մեզի նոր յաւակնութիւններ առաջարկելու սիրոյն: յաւակնութիւններ որոնք կերպարանք են ազգերու կենսելին մէջ, արդարութեան յղացքը փշուր փշուր կործանող:

— Ո՛վ, որ ժողովուրդը պիտի գտնէր միջոցը հոգիին բաժնու ուժերը արձակելու: Մի ըսէք թէ պատրանքներու վրայ առաջատու եմ բացելու ինձի կուգայ թէ մեր բուր տառապանքները պիտի հալէին ակընթարթի մէջ, սա կախարդական գործողութեամբ: Ու ասիկա պիտի չըլլար մահուան մէջ խաղաղութիւնը նիւթանուէր իմապատարութեան, այլ՝ այն պարզ, իրաւ, հաճ չէնք, տարրը որ ապրող ըլիշինն է, երբ կը գտնենք կերպը մեզի շնորհուած կենսացառապանութիւնը զէպի ուրիշ մթնութիւններ, առանց ներսը վառելու համար ակունքները բարիքին, քաղցրութեան, սիրոյ: Այս բառերը չեմ առներ ընթացիկ բարոյականէն, այլ տառապանքէն բուսած ծաղիկներու նման կը գնեմ սա տողերուն: Չունենք աւելի մեծ պահ մը քան ան որուն մէջ զուգ արձակած էք ձեր հոգիի հիւլէին ուժերը, զէպի ուրիշին բարձրացումը:

Հոգին քակո՞ղ ուրաճի՞մը:

Յ. ՕՃԱԿԱՆ